

de Seniye Hanımsultan ile Feride Hanım-sultan adlı iki kızı olmuştur.

Fethi Paşa aynı zamanda Türk müzeciliğinin öncüsüdür. 1846'da bazı eski silâhları Aya İrini Kilisesi'nde toplayarak Osmanlılar'da ilk müzeyi kurmuştur. Kilisenin avluyu saran revaklarının araları camkânlarla kapatılarak oluşturulan galerilerden biri eski silâhlar (Mecma-ı Esliha-i Atika); diğeri ise arkeolojik eserler (Mecma-ı Âsâr-i Atika) koleksiyonuna tahsis edilmiştir. Müzede çeşitli bölgelerden gönderilen Antik çağ eserleri de sergilenmekteydi. Ayrıca bu müzede yeniçeri kıyafetli mankenler de mevcuttu. Avrupaî zevkleri olan Fethi Paşa, Dolmabahçe Sarayı'nın inşası ve donatılmasında önemli rol oynamıştır. Topthane nâzırı iken Abdülmecid'in emriyle Beykoz Paşabahçe'de bir cam ve billûr fabrikası kurdurarak Türk cam sanayiinin gelişmesine, Beykoz camları ve çeşmibûllüllerle cam sanatına büyük katkıda bulunmuştur. Burada üretilen camlar 1855'teki Paris Sergisi'nde madalya kazanacak derecede beğenilmiştir. Fethi Paşa aynı zamanda papa ile görüşen ilk Osmanlı devlet adamıdır.

Fethi Paşa öldüğünde geriye büyük bir mal varlığı ile devlet hazinesine ve şahıslara 1 milyon kuruştan fazla borç bırakmış, borcun büyük bir yükün tutmasında Avrupa tarzı zevkleri ve lükse düşkünlüğü etkili olmuştur. Paşanın İstanbul'da tabak ve tuğla fabrikaları, arsaları, çiftlikleri, maden ve şirket hisseleri, Adana, Yenişehir (Bursa) ve Çeşme'de han, mağaza, dükkân ve çiftlikleri vardı. Ayrıca Karacaahmet Mezarlığı'ndaki cami ile Rodos'ta kütüphane, mektep ve saat kulesi gibi eserleri, Rodos ve İzmir dahil çeşitli yerlerde çok sayıda vakıfları mevcuttu. Osmanlı sivil mimarisinin günümüze ulaşan nâdir eserlerinden biri olan Fethi Ahmed Paşa Yalısı (Pembe Yalı, Mocan Yalısı), Üsküdar ile Kuzguncuk arasında ve Paşalimanı mevkiinin biraz ilerisindedir. Arkasındaki, Kuzguncuk sirtlarına kadar uzanan tarihi Fethi Paşa Korusu'nun ayrılmaz bir parçası olan yalı dış görünüşü ve planı itibarıyla eski yalı mimarisinin nâdir örneklerinden biridir (bk. FETHİ AHMED PAŞA YALISI). Fethi Paşa, 1856'dan itibaren küçük vapurlarla Haliç'te yolcu ve eşya taşıma imtiyazına sahipti. Bu imtiyaz ölümünden sonra oğlu Mahmud Celâleddin Paşa'ya intikal etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, A.MKT.NZD, nr. 252/37, 265/84, 270/70, 282/37, 299/13, 303/7, 304/60, 305/51, 317/39, 322/78, 339/93, 344/23, 359/29, 367/39,

412/55; BA, A.MKT.MHM, nr. 212/50; BA, A.MKT.MVL, nr. 135/57; BA, A.DVN.MHM, nr. 10/8; BA, İ.DH, nr. 16460, 30728/1, 31353; BA, İ.MMS, nr. 8182; BA, DH.MKT, nr. 1580/51; BA, Cevdet-Maliye, nr. 27220; BA, Mabeyn Dosyaları, nr. 82/88, 118/54; *Üsküdar Şer'iyye Sicilleri*, nr. 733, s. 37; nr. 738, s. 66; nr. 739, s. 36; nr. 741, s. 92; nr. 742, s. 131-132; nr. 743, s. 55-56, 87-88; nr. 745, s. 5, 84, 95; nr. 746, s. 25; Cevdet, *Tezâkir*, IV, 58, 64; a.mlf., *Ma'rûzât*, s. 38; Lutfî, *Târih* (haz. Yücel Demirel), İstanbul 1999, IV-V, 851-852, 917, 928, 964; VI-VIII, 1033, 1057-1058; Wendy M. K. Shaw, *Osmanlı Müzeciliği*, İstanbul 2004, s. 43-54; Önder Küçükerman, "Tanzimat Dönemi Devlet Adamlarından Fethi Ahmed Paşa ve Türk Cam Sanayiinin Gelişimine Katkıları", *Sinan Genim'e Armağan-Makaleler*, İstanbul 2005, s. 458-481; Ali Akyıldız, *Haliç'te Seyrüsefer: Haliç Vapurları Şirketi ve Faaliyetleri*, İstanbul 2007, s. 21-22, 32, 127, 129; Neval Konuk, *Midilli, Rodos, Sakız ve İstanköy'de Osmanlı Mimarisi*, Ankara 2008, s. 144, 157, 160; Davut Hut, "Ahmed Fethi Paşa (1801-1858) Yalısı ve Korusu", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VI: 6-9 Kasım 2008: Bildiriler* (ed. Coşkun Yılmaz), İstanbul 2009, I, 621-634; *Takvîm-i Vekâ'î*, sy. 160, İstanbul 2 Zilkade 1253, s. 1; sy. 164 (11 Safer 1254), s. 2-3; Ömer Eğecioğlu, "Kraliçe Victoria'nın Taç Giyme Töreni ve Fethi Ahmed Paşa", *Toplumsal Tarih*, sy. 211, İstanbul 2011, s. 68-72; Serap Sunay, "Tanzimat'ın İlk Saray Dügünü: Sultan II. Mahmud'un Kızı Atiyye Sultan'ın Ahmed Fethi Paşa ile Evlenmesi", *TTK Belleten*, sy. 278 (2013), s. 119-145; "Fethi Ahmed Paşa", *İst. A*, X, 5708-5709; Semavi Eyice, "Arkeoloji Müzesi ve Kuruluşu", *TCTA*, VI, 1596-1599; Cengiz Bektaş, "Fethi Ahmed Paşa", *DBİst. A*, III, 298-299.

DAVUT HUT

FİKHÜ'L-LUGA

(فقه اللغة)

Medeniyet araştırmalarına
vesile olmak üzere
dil incelemelerini kapsayan
ve filoloji ile eşdeğer görülen terim;
dilnin genel kanunlarına ilişkin
konuları kapsayan dil bilimi dalı.

Sözlükte "dilnin derin bilgisi" anlamına gelir. İslâm telif geleneğinde bu terimi ilk defa İbn Fâris kullanmıştır. İbn Fâris 382 (992) yılında tamamladığı eserine, öğrencisi Büveyhî Veziri Sâhib b. Abbâd'a ithaf ettiğinden *eş-Şâhibî fi fikhî'l-luga (ti'l-'Arabiyye ve mesâ'ilihâ) ve süneni'l-'Arab fi kelâmihâ* (Arap dili konularının derin bilgisiyle Araplar'ın ifade gelenekleri alanında Sâhib b. Abbâd'a ithaf edilen kitap) adını vermiştir. Aynı zamanda bir fıkıh âlimi olan İbn Fâris fıkıh usulünden esinlenerek dil incelemeleri için *fikhü'l-luga* tabirini kullanmıştır. Eserin girişinde de başlığın içeriğini açıklarken Arap dilinin fûrûu ve usulü bulunduğunu, fûrû ille kelimeler ve anlamlara dair incelemelerin, usulü ile de dilin vaz'ı (doğuştan), özellikleri gibi genel

kuralların kastedildiğini belirtmiştir. Bu konuların yer aldığı eserde *fikhü'l-luga* dilin fûrûuna, "sünen" adını verdiği ikinci kısım ise Arap dilinin usulüne tekabül etmekte ve asıl *fikhü'l-luga* incelemeleri bu kısımda ele alınmaktadır. *Fikhü'l-luga* ile ilgili olarak dilin genel meseleleri, dilin doğuşuna ve devamına dair teoriler, Arap dilinin üstünlüğü ve lehçeleri; Arap dilinin ses, sarf, nahiv, i'rab, delâlet, mâna, üslûp meseleleri; meânî, beyan, bedî' olarak belâgat konuları; kinaye, ta'riz, itirâz, îmâ, iştikak, müterâdif, mecaz, müşterek, kıyas, naht gibi hususlar eserde karışık bir şekilde incelenmiştir. Eserin ana amacı Kur'an nassına hizmet etmektir. Başlığında *fikhü'l-luga* tabiri geçen ikinci eser Ebû Mansûr es-Seâlibî'ye (ö. 429/ 1038) aittir. Seâlibî, Ebû'l-Fazl el-Mikâlî'ye ithaf ettiği ve birçok konuyu İbn Fâris'ten aynen aktardığı eserini *Fikhü'l-luga ve sırrü'l-'Arabiyye* diye adlandırmıştır. Kitap, ana bölümü oluşturan *fikhü'l-luga* ile ona ek olarak yazılan "sırrü'l-'Arabiyye" bölümünden meydana gelmektedir. *Fikhü'l-luga* kısmında, tematik sözlük niteliğinde otuz bölüm ve zengin alt bölümler halinde Arap dilinde kelimelerin anlam nüansları üzerinde durulmuştur. Burada *fikhü'l-luga* tamlamasında yer alan "luga" (luga) kelimesi dil değil kelime anlamında kullanılmış, Arapça, Farsça ve Rumca kelimelere karşılaştırmalı olarak belli miktarda yer verilmiştir. İbn Fâris'in sünenü'l-Arab bölümüne tekabül eden sırrü'l-'Arabiyye kısmında Arap dilinin genel özellikleri, sesler, sarf, nahiv, meânî, beyan ve bedî' olarak belâgat meseleleri; teşbih, mecaz, istiare, cinas ve tîbâk gibi konular incelenmiş olup bu eserin temel amacı da Kur'an nassına hizmet olarak açıklanmıştır.

Söz konusu iki eserin içerik ve amacından hareketle *fikhü'l-luga* (*fikhü'l-lugati'l-'Arabiyye*) tabiri "inceleme (istikrâ) ve betimlemeye dayalı bir araştırma yöntemi olarak fasih Arapça'nın ayırıcı özellikleri, doğuşu, gelişim süreci, fasih dilden farkları bakımından lehçeler, fasih dilin tekâmül tarihi, kıyas, ta'lîl, semâ', dilin görevi ve fonksiyonu, Arapça'nın ilk vatanı, ailesi, diğer dillerle ilgisi gibi genel meseleler, dil seslerinin mahreç ve sıfatları, işlevleri, kelimelerin delâletlerinden bahseden bilim dalı" olarak tanımlanmıştır. Bu alanda eser yazan birçok müellif, konu ve meseleler birbiri içine girdiğinden *fikhü'l-luga* ile ilmü'l-luganın (dil bilimi) alanlarının ve sınırlarının kesin çizgilerle belirlenmesinin güçlüğüne ifade etmiştir. Bazı yazarlar da bunların eş anlamlı

tabirler olduğunu iddia etmiştir. Kimileri fikhü'l-lugayı mukayeseli fikhü'l-luga şeklinde ve "Grekçe, Latince, Sanskritçe'nin karşılaştırmalı incelenmesi" anlamında klasik filoloji karşılığında kullanarak fikhü'l-luga ile ilmü'l-luga arasında şu farkların bulunduğunu ileri sürmüştür: 1. Yöntemleri farklıdır. Fikhü'l-luga bir milletin dil olgularının incelenmesi yoluyla onun uygarlık, kültür, edebiyat, inanç, örf ve gelenekler açısından ele alınması, dil incelemelerinin buna vesile kılınmasıdır. İlmü'l-luga ise ünlü dil bilimci Ferdinand de Saussure'un de belirttiği gibi dilin dil için incelenmesidir. 2. Fikhü'l-luganın kapsamı daha geniştir. Çünkü fikhü'l-luganın nihaî gayesi uygarlığın ve edebiyatın incelenmesi olduğundan bütün yönleriyle akf hayatın tetkikini kapsar. Bundan dolayı fikhü'l-luga âlimleri dillerin taksimine, birbiriyle mukayesesine, eski metinlerin tenkitli neşriyle şerhlerine, eski kayıp metinlerin yeniden inşasına özel ilgi göstermişlerdir. İlmü'l-luga âlimleri, dilin terkinini tahlil ve tasvir ederken anlam konularını da ele almakla fikhü'l-luganın alanına yaklaşırlar. 3. İlmü'l-luga dilin yapısal ve biçimsel incelemesini kapsar, fikhü'l-luga ise diller arası veya bir dilin iki merhalesi arasındaki karşılaştırmalı tarihini ele alır (Emîl Bedî' Ya'kûb – Mişâl Âsî, II, 953-954). Batı dillerinde fikhü'l-luga (filoloji) anlayışı farklıdır. İngilizler'de fikhü'l-luga dillerin karşılaştırmalı incelenmesi, Almanlar'da kadîm edebiyat metinlerinin, özellikle Yunanca ve Latince metinlerin incelenmesi aracılığıyla kültür ve uygarlık araştırması konumundadır. Sâmi dillerinde fikhü'l-luga o dillerin, özellikle de Arapça ve İbrânice'nin lafız, anlam ve terkib yönünden karşılaştırmalı incelenmesini ifade eder. Batı'da da konular birbirinin içine girdiğinden filoloji ile lengüistiğin kesin biçimde ayrımı yapılamamıştır. Grekçe "dil / söz sevgisi" anlamındaki filoloji daha çok fikhü'l-luga, lengüistik ise ilmü'l-luga, dil bilimi, elsunîye, lisâniyat terimleriyle karşılanmıştır.

Fikhü'l-luganın Gelişim Tarihi. Bilinen en eski filoloji çalışması milâttan önce 3500 yıllarında Sâmi milletlerinden olan Akkadlar tarafından yapılmıştır. Akkadlar ileri uygarlık, dil, edebiyat ve din dili olan Sümerce'den faydalanabilmek için onun dil bilgisi kurallarını tesbit etmişler, milâttan önce 3000'de Sümerce-Akkadca ilk sözlük çalışmasını gerçekleştirmişlerdir. Çivi yazısıyla ilk tabletlere yazılan sözlük Asur İmparatoru Asurbanipal'in (m.ö. 668-627) yaptırdığı Ninevâ Kütüphanesi'nde mevcuttu. Bunun bazı parçaları

British Museum'de bulunmaktadır. Hint gramercilerinin atası sayılan Panini (m.ö. V-IV. yüzyıl), kutsal Veda metinlerinin dilini korumak amacıyla Sanskritçe grameri üzerine *Astadhya* adlı eserini yazmış, kitapta her biri bir gramer kuralı olan dört bin özdeyişi (sutru) toplamış, Veda ezgilerini ve okunuş biçimlerini belirlemek için dilin ses öğelerinin çözümlemesini, kök, çekim eki ve bükün kavramlarını ele almıştır. İçinde müelliften önce yaşamış altmış sekiz gramercinin adı anılan eseri 1839'da Von Böhtlingk Almanca'ya çevirmiş, bu çeviri Batı'daki karşılaştırmalı dil bilimi ve ses bilimi incelemelerini etkilemiştir.

Kadîm Yunan filozoflarının dinî metinlerle ilgilenmemekle birlikte dilin niteliği ve aslı, kelime ve kelâmın mahiyeti, kelime-anlam ilişkisi ve dilin doğuşu üzerine teorilere dair yaptıkları açıklama ve tartışmalar fikhü'l-lugayı ilgilendirmektedir. Aristo'nun *Retorika* ve *Poetika* adlı eserleri belâgat, hitabet, edebî tenkit, şiir yorumu, anlayışı ve eleştirisi konularında Kudâme b. Ca'fer, Abdülkâhir el-Cürânî ve Hâzım el-Kartâcennî gibi şiir teorisyenlerine etkide bulunmuştur. Filolojinin gerçek kurucuları milâttan önce VI-V. yüzyıllarda Homeros, Aristophanes, Aristarkhos ve Zenodotos gibi lirik şairlerin şiirlerini yorumlayıp tartışan Elealı Zenon (m.ö. V-IV. yüzyıl) gibi sofistlerle milâttan önce III. yüzyılda bunların yolundan giden ve İskenderiye, Bergama kütüphaneleri çevresinde toplanan dilcilerdir. Bunlar eski metinlerin tenkitli neşirleriyle şerhlerini yapmış, eldeki metinlerin referansından yararlanarak büyük yazarların kayıp olan aslı eserlerini yeniden inşa etmek istemişlerdir (de Saussure, s. 1-2). Milâttan önce II. yüzyılda bu tür filolojik çalışmalar Roma'ya intikal etmiş, milâttan önce I. yüzyılda Varro'nun yazdığı *De Lingua Latina* (Latin dili üzerine) adlı eser Antik dönemin sonuna kadar örnek niteliğini koruyan bir filoloji anıtı sayılmıştır. Milâttan sonra IV. yüzyılda Antik yazarların eserlerinin incelenmesi, yorumlanması ve yayımlanması aşamasına gelinmiştir. Her şeyi kutsal kitaba indirgeyen Hristiyanlık'la beraber Batı'da unutulmuş Antik filoloji Bizans'ta sürmüştür, Rönesans'la birlikte eski metinlerin ve yazarların incelenmesi tekrar önem kazanmış, özellikle İstanbul'un fethi üzerine Batı'ya göç eden Bizanslı âlimler Antik filoloji yöntemlerini yeniden değerlendirmiş, eski metinlerin tenkitli neşirlerini yapmışlardır. Kadîm metinlerin bu tür eleştirisi XVII ve XVIII. yüzyıllarda Hollanda ve İngiltere'de büyük gelişme kaydetmiştir.

XIX. yüzyılda egemen olan Alman filolojisi ni temsil eden birçok bilgin "Antik dönem bilimi" adıyla el yazmalarının sınıflandırılma teknikleri, metinlerin düzenlenmesi ve ortak yanlışlar yöntemi gibi yenilikler getirmiş, filolojinin alanı metin tetkiki dışında içerik, dil, üslup, tarihsel ve kültürel bağlam incelemelerini de kapsamış, D. Jenisch, 1796'da yayımladığı *Philosophisch-kritische Vergleichung* adlı eserinde eski-yeni on dört Avrupa dilinin karşılaştırmalı incelemesini gerçekleştirmiştir (Jespersen, s. 12-13). Batı'da dil tetkikleri kadîm Hint dili Sanskritçe'nin keşfiyle önemli aşama kaydetmiş, Caston Laurent Coerdoux ve Sir William Jones'un çalışmalarıyla Sanskritçe ile Yunanca ve Latince'nin aynı dil ailesine mensup olduğu kanıtlanmış, bu durum dilcileri mukayeseli dil incelemelerine yöneltmiş, Friedrich von Schlegel, *Über die Sprache und Weisheit der Indier* adlı eseriyle (1808) Sanskritçe ile Batı dillerini mukayese eden ilk gramer kitabını yazmıştır. Carl Brockelmann'ın *Grundriss der vergleichenden Grammatik der Semitischen Sprachen*'i (I-II, Leipzig 1908-1913), Sâmi dillerinin mukayeseli gramer esaslarını inceleyen orijinal bir eser olup Ramazan Abdüttewâb tarafından *Fikhü'l-lugâti's-Sâmiyye* adıyla Arapça'ya tercüme edilmiştir (Riyad 1397/1977). XIX. yüzyılda Sanskritçe incelemeleri dil tetkiklerinin temelini teşkil etmiş, Sanskritçe'nin keşfi, eski metinlerin dil incelemelerinin kültür ve uygarlık incelemesine vesile kılınarak fikhü'l-luganın doğuşunu sağlamış; bu sayede dillerin aile taksimi, Hint-Avrupa dillerinin mukayeseli tetkiki, karşılaştırmalı dil incelemeleri, kelimelerin tarihinin tetkiki (etimoloji), dolayısıyla tarihsel dil incelemeleri alanında çığır açmıştır. XIX. yüzyılın sonlarından itibaren Ferdinand de Saussure, Leonard Bloomfield ve Edward Sapir gibi dilciler tarafından ilmü'l-luga ile fikhü'l-luganın sınırları açık şekilde belirlenmiştir. De Saussure'un ifadesiyle fikhü'l-luga kültür, uygarlık, edebiyat, örf, âdet ve inanç gibi hususların incelenmesi ve tesbiti amacıyla yapılan dil incelemelerini, ilmü'l-luga ise dilin kendi varlığının kendisi için yapılacak incelemelerini kapsamıştır. İlmü'l-luga bu devrede ilim adını aldığı için kadîm dilcileri cezbeden dilin doğuşu, ana dilin aslı, diller arası üstünlük gibi daha çok fikhü'l-lugayı ilgilendiren felsefi tartışmalar inceleme dışında bırakılmıştır.

Araplar'da Fikhü'l-luga. İslâm fetihleri neticesinde ana dili Arapça olmayan

unsurların Araplar'la karışmasından dolayı dilde ve Kur'an kıraatinde "lahn" adı verilen hatalı kullanım ve okuyuşlar I. (VII.) yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkmaya başlayınca Kur'an dilini muhafaza edebilmek için fasih Arapça'nın kelimelerini kaynaklarından derleme ve gramerini tesbit etme şeklinde dil bilimi çalışmaları gerekli görülmüştür. Bu durum, Hindistan'da milâttan önce V-IV. yüzyıllarda kutsal Veda metinlerinin dilini ve ezgilerini muhafaza amacıyla Sanskritçe grameriyle ses düzenine ilişkin çalışmaların yapılmasına benzerdir. İbn Abbas'tan yapılan rivayetlerin birleştirilmesinden meydana gelen *Ğaribü'l-Kur'an* ile Nâfi' b. Ezrak'ın sorduğu, 200 kadar anlaşılması zor Kur'an kelimesini İbn Abbas'ın eski şiirlerden kanıtlarla açıkladığı *Mesâ'ilü Nâfi'* b. Ezrak adlı eser bu tür çalışmaların ilk örnekleridir. Bunu *Kitâbü'l-İbil*, *Kitâbü'l-Hayl* gibi tek konuya ayrılmış tematik sözlük risâleleri izlemiş, nihayet II. (VIII.) yüzyılın ikinci yarısında Halîl b. Ahmed'in *Kitâbü'l-Ayn*'i ile tam sözlük telifi gerçekleşmiştir. Yine hatalı kullanım ve okuyuşların ortaya çıkışıyla nahiv (nahiv ve sarf) çalışmaları başlamış, Hz. Ali'nin yol göstermesiyle Ebû'l-Esved ed-Düeli bazı temel gramer konularını tesbit etmiş, bunları oğulları ile Anbese b. Ma'dân, Meymûn el-Akrân, Nasr b. Âsım, Yahyâ b. Ya'mer gibi öğrencilerine okutmuştur. Bu sözlük öğretim geleneği II. (VIII.) yüzyılın ilk yarısında Halîl b. Ahmed'in hocası İsâ b. Ömer es-Sekaffî'nin *el-Câmi'* ve *el-İkmâl* adlı eserleriyle yazılı çalışmaya dönüşmüştür. Halîl b. Ahmed'in öğrencisi Sîbeveyhi çoğunu bu hocasından, bir kısmını Yûnus b. Habîb gibi diğer hocalardan yaptığı nakillerden meydana getirdiği, ilk ve en mükemmel gramer eseri olan *el-Kitâb*'ını II. (VIII.) yüzyılın ikinci yarısında oluşturmuştur. *el-Kitâb*'dan itibaren onun yöntemiyle yazılmış Zemahşerî'nin *el-Mufaşşal*'ı, İbn Mâlik'in *el-Elfiyye*'si gibi kadim nahiv eserlerinde nahiv (i'rab), sarf ve seslerle ilgili mesele ve kaideler iç içedir. *Kitâbü Sîbeveyhi*'de de i'rab kaideleri, cümle düzenleri, sarf ve iştikak kuralları, idgam, i'lâl, ibdâl gibi değişiklikler; sesler, seslerin mahreç ve sıfatları, imâle, vakf, revm, işmam gibi okuyuş şekilleri karışık biçimde ele alınmıştır. Ebû Osman el-Mâzinî (ö. 249/863) sarf konularını nahivden ayrılarak müstakil ilim haline getiren ilk dilcidir. Mâzinî, *Kitâbü Sîbeveyhi*'deki sarf meselelerini *Kitâbü't-Taşrif* adlı eserinde toplamıştır. Asmaî'nin *Kitâbü'l-İştikâk*'ı, İbn Düreyd'in *İştikâku*

esmâ'i kabâ'ili'l-Arab'ı, Ebû'l-Kâsım ez-Zeccâcî'nin *İştikâku esmâ'llâh*'ı fikhü'l-luganın etimoloji konusuna tahsis edilmiş ilk eserlerdir. Seslerle ilgili incelemeler kıraat ve nahiv âlimleri tarafından ele alınmış, IV. (X.) yüzyılda tecvid ilmine dair eserler yazılmaya başlanmıştır. Ahfeş el-Evsat'a (ö. 215/830 [?]) *Kitâbü'l-Aşvât* adlı bir eser nisbet edilmiştir. Batı'da stilistik adı verilen ve belâgat ilimlerini oluşturan meânî, beyan ve bedî' Ebû Ubeyde'nin *Mecâzü'l-Kur'an*, Câhiz'in *Nazmü'l-Kur'an* ve *el-Beyân ve't-tebyîn*, İbnü'l-Mu'tezz'in *el-Bedî'*, Kudâme b. Ca'fer'in *Nağdü's-şî'r*, İbn Vehb el-Kâtib'in *Nağdü'n-negs*, İbn Sînân el-Hafâcî'nin *Sırrü'l-feşâha*, Abdülkâhir el-Cürcânî'nin *Delâ'ilü'l-i'câz* ve *Esrârü'l-belâga*, Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-ulûm* adlı eserleriyle başlayıp gelişmiştir.

"Fikhü'l-luga" tabiri, İbn Fâris ve Seâlibî'nin anılan eserleriyle literatüre girmiş olup bu alanda en zengin materyal İbn Cinnî'nin (ö. 392/1002) *el-Haşâ'îş*'inde yer almıştır. İbn Cinnî, Ahfeş el-Evsat'ın *Kitâbü'l-Mekâyis fi'n-nahv*'i hariç, kendisinden önce Basra ve Küfe dil bilimcilerinin fıkıh ve kelâm usulü üzere nahiv usulüne dair eser yazmadığını, kendisinin *el-Haşâ'îş*'i bu sebeple kaleme aldığını, eserinin Ahfeş el-Evsat'ın *el-Mekâyis*'i ve İbnü's-Serrâc'ın *el-Uşûl fi'n-nahv*'inden üstün olduğunu belirtmiştir. Gerçekte İbnü's-Serrâc'ın *el-Uşûl*'ü, nahiv usulüne dair bir eser olmaktan çok *Kitâbü Sîbeveyhi*'nin temel meselelerini kapsayan bir özet niteliğindedir. Süyûtî, nahiv usulüne dair *el-İktirâh* adlı eserinde birçok konuyu *el-Haşâ'îş*'ten aktarmıştır. Mu'tezile mezhebine mensubiyetinden dolayı dil incelemelerinde akılcı yöntemi benimseyen İbn Cinnî sarf ve nahvin cüz'î meseleleri dışında kalan Arap dilinin genel kanunlarını, özellik ve karakteristiklerini açıklamış, dilin doğuşunun ilhamla mı uzlaşma ile mi olduğunu, dilin bir vakitte mi vazedildiğini, lafız-mâna ilişkisi, lehçe farkları, Arap dilinin mikyasları, muttarid-şâz olgusu, ta'll ve kıyas, müşterek-hâs, dilin derlenmesi, hüccet olması gibi fikhü'l-luga konularını incelemiştir.

Halîl b. Ahmed'in *Kitâbü'l-Ayn*'i aynı zamanda etimolojik bir sözlük sayılır. Onun tarafından ortaya konan kalb / taklîb sisteminin uygulandığı sözlükte, bir kökü oluşturan üç harfin farklı dizilişine göre oluşan altı kökün aynı ya da yakın anlamda birleştiği yölemiş ve buna "iştikâk-ı ekber" adını vermiştir. Ancak etimoloji sözlüklerinin en önemlisi ve en hacimli

İbn Fâris'in *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*'sıdır. Müellif üçlü köklerde "mekâyis / usul" adını verdiği yöntemi esas almıştır. Buna göre bir kök altında asıl / mikyas adını verdiği bir veya birkaç temel anlam tesbit etmiş, ilgili kelime ve kullanımları alâkalı mâna altında toplamıştır. Dörtlü ve beşli köklerde "naht" (yontma) yöntemini uygulamış, bunların terkiplerden "yontulmuş" kelimeler olduğunu ileri sürmüştür; "bi'smillâh"tan "besmele", "el-hamdülillâh"tan "hamdele"nin elde edilmesi gibi. İbn Sîde'nin *el-Muhaşşas* adlı sözlüğünde bir konuyla ilgili kelime ve kullanımlar bir başlık altında toplandığı gibi eserde tezat, terâdüf, iştirak, iştikak, ta'rîb, mecaz, memdûd, maksûr, ibdâl, tezkîr-te'nîs gibi filolojik konular da yer almıştır. Başka dillerden Arapça kalıplarına uyarlanarak Arap diline girmiş (muarreb) kelimelere dair Cevâfîkî'nin *el-Mu'arreb*'i, Şehâbeddin el-Hafâcî'nin Arapça'ya girmiş (dahîl) kelimelere dair *Şifâ'ü'l-ğalîl*'i ile Ahmed Fâris eş-Şidyâk'ın ses değişim ve dönüşümleriyle (kalb, ibdâl) ilgili *Sırrü'l-leyâl* adlı telifleri de filolojik eserlerdir. Fikhü'l-luga alanında en zengin materyal içeren eserlerin önde gelenlerinden biri de Süyûtî'nin *el-Müzhir*'idir. İlk defa hadis usulü yöntem ve terminolojisinden yararlanarak sözlük bilimi usulünü ortaya koyduğunu belirten müellif dillerin doğuşu, Arap lehçeleri, garîb, hûşî, müsta'mel-mühmel, muarreb-dahîl, müvelled lafızlar, İslâmî lafızlar, dilin özellikleri, ibdâl, iştikak, müşterek, terâdüf, itbâ', ezdâd, kalb, hakikat-mecaz, âm-hâs, mutlak-mukayyed, naht, tashîf-tahrîf, isim-künye-lakap gibi fikhü'l-luga'nın birçok konusunu ele almıştır.

Çağdaş Arap yazarları bu alanda fikhü'l-luga başlığı yanında ilmü'l-luga, felsefetü'l-luga, el-lugatü'l-Arabiyye gibi adlarla anılan eserler ortaya koymuştur. Hifnî Nâsıf, Corcî Zeydân, Ali Abdülvâhid Vâfi, İbrâhim Enîs Ahmed, Muhammed el-Mübârek, Subhî es-Sâlih, Ramazan Abdüttewvâb, Mahmûd es-Sa'rân, İbrâhim es-Sâmerrâi, Kemal Bîşr, Hifnî b. İsâ, Abdüssabûr Şâhîn, Muhammed Hıdır, Mahmûd Fehmî el-Hicâzî, Emîl Bedî' Ya'kûb, Bû Şitâ el-Attâr, Hâtim Sâlih ed-Dâmin, M. Es'ad en-Nâdirî, Muhammed Ebû'l-Ferec, Muhammed el-Antâkî, Abduh er-Râcihî bu yazarların önde gelenleridir. Arap fikhü'l-lugasına dair eser veren şarkiyatçılar arasında Johann W. Fück, Welfenson, Jean Cantineau, Theodor Nöldeke, Bold Bremle, A. Fischer, Enno Littmann, Franz Rosenthal, E. E. Bertels, Michelangelo Guidi, Ferdinand de Saussure gibi yazarlar görülür.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Cinnî, *el-Hasâ'îş* (nşr. M. Ali en-Neccâr), Beyrut, ts. (Dârü'l-kitâbi'l-Arabî), I-III, tür.yer.; İbn Fâris, *eş-Şâhibî* (nşr. Mustafa eş-Şüveymî), Beyrut 1382/1963, s. 16-31; Ebû Mansûr es-Seâlibî, *Fık-hû'l-luga*, Beyrut 1885, tür.yer.; Süyûtî, *el-Müz-hir* (nşr. M. Ahmed Câdelmevlâ v.dğr.), Kahire, ts. (Dârü'ihyâi'l-kütübî'l-Arabiyye), I-II, tür.yer.; J. Marouzeau, *La linguistique ou science du langage*, Paris 1921, s. 5, 10, 59, 104-105; Muhammed el-Mübârek, *Fikhû'l-luga*, Dimaşk 1379/1960, s. 2-28; J. Perrot, *La linguistique*, Paris 1963, s. 10-15, ayrıca bk. tür.yer.; O. Jespersen, *Language*, London 1964, s. 12-13, 20, 64-67; Ferdinand de Saussure, *Course in General Linguistics*, New York 1964, s. 1-2, 232; İbrâhim es-Sâmerî, *Fikhû'l-luga'ti'l-mukâren*, Beyrut 1968; Muhammed el-Antâkî, *el-Vecîz fi fikhî'l-luga*, Beyrut, ts. (Dârü's-sark), s. 7-45; Kemâl M. Bîşr, *Dirâsât fi 'il-mî'l-luga*, Kahire 1970, s. 10-13; Abduh er-Râcihî, *Fikhû'l-luga fi'l-kütübî'l-Arabiyye*, Beyrut, ts. (Dârü'n-nehdâti'l-Arabiyye), s. 9-56; Ali Abdülvâhid Vâfî, *Fikhû'l-luga*, Kahire 1973, s. 1-58; Mahmûd el-Hicâzî, *Medhal ilâ 'ilmî'l-luga*, Kahire 1978, s. 9-10; Subhî es-Sâlih, *Dirâsât fi fikhî'l-luga*, Beyrut 1983, s. 19-37; Emîl Bedî Ya'kûb, *Fikhû'l-luga'ti'l-Arabiyye ve hasâ'îşühâ*, Beyrut 1986; a.mlf. – Mişâl Âsî, *el-Mu'cemû'l-mu'faşşal fi'l-luga ve'l-edeb*, Beyrut 1987, II, 953-954; Mahmûd es-Sa'rân, *'İlmü'l-luga*, Kahire 1997, s. 73-78, 262-281; Ahmed M. Kaddûr, *Medhal ilâ fikhî'l-luga'ti'l-Arabiyye*, Dimaşk 1999, s. 5-43; Remzî Münîr Ba'lebekkî, *Fikhû'l-luga'ti'l-mukâren*, Beyrut 1999, s. 5-25; Ramazan Abdüttewâb, *Fuşûl fi fikhî'l-Arabiyye*, Kahire 1999, s. 9-10; Kâsîd Yâsir ez-Zeydî, *Fikhû'l-luga'ti'l-Arabiyye*, Amman 1425/2005, s. 3-34.

İSMÂİL DURMUŞ

FIKÎ, Muhammed Hâmid

(محمد حامد الفكي)

(1892-1959)

Cemâatü'ensârî's-sünneti'l-Muhammediyye'nin kurucusu
Mısırlı Selefi âlimi, nâşir.

25 Mart 1892 tarihinde Nil deltasının batısındaki Buhayre vilâyetinde Şebrahîr şehrine bağlı Cezîretüniklâl'ine köyünde doğdu. Ezher'de tahsil görürken Muhammed Abduh ile arkadaş olan ve onunla bir süre aynı evde kalan babası Seyyid Ahmed Abduh el-Fikî tahsilini yarıda bırakmak zorunda kalmış, köyünde tefsir ve hadis okumuştur. Muhammed Hâmid ilk dinî bilgilerini babasından aldı, Kur'ân-ı Kerim'i ezberledi. Babası büyük oğlu Abdürrezzâk'ın Ezher'de Mâlikî, sırasıyla diğer oğulları Muhammed Nu'mân'ın Hanefî, Şeybe'nin Şâfiî ve Hâmid'in Hanbelî fikhî tahsil etmesini istemişti. Ancak Hâmid Ezher'e gittiğinde Hanbelî revakında yer bulamadığından Hanefî revakına kaydı (1904). Altıncı sınıfta hadis ve tefsir dersleri okuduğu sırada Ahmed b. Hanbel, İbn Teymiyye, İbn

Kayyim el-Cevziyye, İbn Hacer el-Askalânî, Şâtîbî ve Muhammed b. Abdülvehhâb gibi âlimlerin eserlerinden etkilenip Selefi düşüncesine yöneldi, dinî gerilemeye sebep olduğunu düşündüğü bid'at ve hurafelere karşı çıkmaya başladı. Ezher'den âlimiyye derecesiyle mezun olduğu 1917 yılına kadar çevresindeki arkadaşlarını bu düşüncüyü benimsemeye çağırdı ve henüz genç yaşta iken etrafında kendisini önder kabul eden bir grup oluştu. Bu yöndeki faaliyetleri sonucunda bazı arkadaşlarıyla birlikte 1926'da Cemâatü'ensârî's-sünneti'l-Muhammediyye adlı bir cemiyet kurdu. Ezher'de Muhammed Mustafa el-Merâgî'den ders alan Fikî, Medresetü'd-duât'ta M. Reşîd Rızâ'nın derslerine devam etti. Ayrıca musahhihlik yaptığı el-Matbaatü's-Selefiyye'nin sahibi Muhibbüddin el-Hatîb'den faydalandı.

Öğrenimini tamamladıktan sonra çeşitli camilerde imam-hatiplik yaptı. Bunlardan Çerkes (Şerkes) ve Hedâre mes-cidlerinde uzun süre görevde kalarak halka Selefi düşüncelerini anlatma fırsatı buldu. Bu görüşlerinden dolayı meydana gelen kamuoyu baskısıyla Hedâre Mescidi'ndeki görevine son verilince Matbaatü'l-Menâr'da çalışmaya başladı. Burada Selefi düşünceleri daha da güçlendi. Bilhassa sert bir üslûpla eleştirdiği tasavvuf çevrelerinden gelen baskı ve tehditler neticesinde, Selefi-Vehhâbî faaliyetleri sebebiyle kendisine yakınlık duyan Kral Abdülaazîz'in daveti üzerine 1928'de Suudi Arabistan'a gitti; orada kaldığı üç yıl boyunca kralın yakınında bulundu. Mescid-i Harâm'da verilen derslerin murakabe heyetine alındı. Ayrıca Maarif İdare Meclisi üyeliği, Maarif Müdürlüğü'nde neşriyat şubesi başkanlığı ve Mekke'deki el-Ma'hedü'l-ilmî'de müderrislik görevlerine getirildi. Mescid-i Harâm ve Mescid-i Hayf'ta ders okuttu. Bu arada Suudi Arabistan'da yayımlanan ilk dergi olan ve on beş günde bir neşredilen *Mecelletü'l-İslâh*'ı çıkardı (Ağustos 1928 – Temmuz 1930). Mısır'a döndükten sonra Cemâatü'ensârî's-sünneti'l-Muhammediyye'nin başkanlığını sürdürmeye devam etti. Üstadı Reşîd Rızâ'nın 1935'te vefatının ardından onun yayımladığı *el-Menâr* dergisinin faaliyeti durunca aynı doğrultuda yayın yapmak üzere *Mecelletü'l-Hedyî'n-nebevî* adıyla bir dergi çıkarmaya başladı (1936), vefatına kadar bu derginin yazı işleri müdürlüğünü üstlendi. Ayrıca cemiyet üyeleriyle birlikte Matbaatü's-sünneti'l-Muhammediyye'yi kurdu. Kendisinden ders alan veya kurduğu cemiyetin faaliyetlerine katılarak

Muhammed
Hâmid el-Fikî

düşüncelerini yayan talebe ve bağlıları arasında Abdürrezzâk Affî, Abdurrahman el-Vekîl, Seyyid Rızk et-Tavîl, Muhammed Cemîl Gâzî, Muhammed Halîl Herrâs, Abdülfettâh Selâme, Muhammed Abdülmecîd Reşâd eş-Şâfiî, Hasan Abdülvehhâb el-Bennâ, Muhammed Abdülvehhâb el-Bennâ, Fethî Emîn Osman ve Abdülkâdir et-Tavîl gibi isimler anılır. Muhammed Hâmid el-Fikî 16 Ocak 1959 tarihinde Kahire'de vefat etti.

Cemâatü'ensârî's-sünneti'l-Muhammediyye Mısır'dan başka Sudan, Eritre, Suriye, Irak, Fas, Endonezya ve Tayvan gibi ülkelerde de faaliyet göstermiş, Fikî'nin vefatından sonra cemiyete Abdürrezzâk Affî Atıyye (1959-1960) ve Abdurrahman el-Vekîl (1960-1967) başkanlık etmiştir. 1967'de bu kuruluş Cemal Abdünnâsir tarafından, Mahmûd Hattâb es-Sübkî'nin 1912'de kurduğu benzeri düşüncelere sahip el-Cem'iyyetü's-şer'iyye li-teâvün-i'l-âmilîne bi'l-Kitâb ve's-Sünneti'l-Muhammediyye ile birleştirilmiş, başına da asker kökenli Abdurrahman Emîn getirilmiştir. Her iki cemiyet ortak faaliyette bulunmuş, ancak Enver es-Sâdât'ın başa geçmesi üzerine 1970'te cemiyetin genel sekreteri Muhammed Abdülmecîd Reşâd eş-Şâfiî'nin teşebbüsüyle cemaat tekrar müstakil bir hüviyete kavuşup faaliyetini bağımsız sürdürmüştür.

Hâmid el-Fikî ve Selefi düşüncenin ateşli savunucuları olan diğer cemiyet mensupları Mısır'da bir taraftan tasavvuf çevreleri, diğer taraftan Batıcılar'la sert mücadele ve tartışmalara girmişlerdir. Fikî, Dârimî'nin *Reddül-İmâm ed-Dârimî 'Osmân b. Sa'îd 'alâ Bîşr el-Merisi el-'anîd* adlı eserini yayımladığında (Kahire 1358) büyük bir tepkiyle karşılanmış, Ezher ulemâsından meydana gelen bir heyet kitabın neşri ve nâşirin mukaddimesi hakkında olumsuz görüş belirtmişse de Mahmûd Şeltût bu raporu ilmi açıdan eleştirerek yeni bir komisyon kurulmasını teklif etmiştir (Muvaffak b. Abdullah Ali